

Anna Kisiel

KU Leuven

Paratakttem

Paratakttemy to jednostki niewchodzące w tradycyjnie rozumiane relacje syntaktyczne z innymi jednostkami, lecz z nimi współwystępujące (kookurujące). Oznacza to, że 1. nie są one wymagane przez żaden element zdania; 2. nie stawiają klasowych wymagań wyrażeniom, z którymi kookurują. Pomimo braku związania syntaktycznego z innymi elementami, paratakttemy wyraźnie przeciwstawiają się asyntagmatykom, tj. elementom niełączliwym w żaden sposób. Asyntagmatyki (*hej, a kysz, oj, aha*) są stawiane poza obszarem systemu języka naturalnego jako elementy semiotycznie od niego odrębne, bo nieuczestniczące w rządzących tym systemem regułach (por. niby-słowa, para-leksemy, Wajszczuk 2011). Na użycie paratakttemów są nałożone reguły, jednak nie mają one charakteru syntaktycznego. Paratakttemy, jako jednostki organizujące mówienie, niosą komentarz do odpowiednich porcji wiedzy (wyrażanej przez elementy struktury T-R) – kookurują zatem z wyrażeniami wypełniającymi dane miejsce struktury T-R. Ostatecznie więc paratakttemy przeciwstawiają się syntaktemom właśnie na podstawie typu zależności pomiędzy nimi a innymi elementami zdania. O ile syntaktemy, jednostki angażowane do mówienia o świecie, w tym o relacjach zachodzących pomiędzy określonymi elementami, wiążą się ze sobą relacjami syntaktycznymi (wchodzą na pozycje otwierane przez inne jednostki i/lub same otwierają pozycje dla innych jednostek), to paratakttemy, jednostki organizujące to mówienie, odnoszą się do elementów struktury T-R. Innymi słowy, istotna dla nich jest nie forma czy znaczenie konkretnego słowa, lecz niesiony przez nie komunikat wskutek wypełnienia przez nie części tematycznej lub rematycznej.

Do najlepiej rozpoznanych klas paratakttemów należą → SPÓJNIKI i → PARTYKUŁY.

1. Historia opisu paratakttemów

Istnienie elementów nieobligatoryjnych w zdaniu (redukowalnych, usuwalnych bez naruszenia struktury zdania i/lub jego warunków prawdziwościowych) było obserwowane dość wcześnie, jeszcze przed teoretycznym wyodrębnieniem klasy paratakttemów (np. wskaźniki zespoleń Klemensiewicza). W propozycji podziału leksemów Romana Laskowskiego (1984) opozycja jednostek zdolnych do wchodzenia w związki składniowe z innymi jednostkami

(syntagmatyki) i jednostek niezależnych składniowo (asyntagmatyki) była centralna. Równocześnie badacze zauważali odmienną rolę mówienia o świecie od mówienia o mówieniu. Do klasycznych prac na ten temat zalicza się artykuł Anny Wierzbickiej (1971, por. Bogusławski 1979) o metatekście jako „mówieniu w tekście o tym oto tekście”. Te dwa wątki, tj. istnienie jednostek niewrażliwych na zależności składniowe i istnienie dwóch płaszczyzn mówienia, zostały połączone w teorii składni dwojakiego typu, rozdzielającej dwa systemy: składniowy i metatekstowy (Wajszczuk 1997).

W ramach tej teorii został wprowadzony termin „parataktom” (Wajszczuk 2005) określający jednostki łączące się z innymi na zasadzie kookurencji, tj. nieotwierających pozycji scharakteryzowanych formalnie ani semantycznie. Dalszy podział parataktomów był motywowany liczbą otwieranych pozycji: jedną prawostronną pozycję otwierają partykuły, dwie, prawo- i lewostronnie, otwierają spójniki. W przeciwstawnej parataktomom klasie syntaktomów badaczka wyodrębniła z kolei autosyntagmatyki (syntaktemy właściwe) i syntagmatyki (metapredykaty). O ile autosyntagmatyki uczestniczą w dwustronnych relacjach nacechowanych gramatycznie i semantycznie, to syntagmatyki wchodzą w relacje jednostronne, charakteryzowalne jedynie semantycznie.

Bazując na zasadniczym rozdzieleniu składni zależności i składni kookurencji, Jadwiga Wajszczuk zmodyfikowała zakres i odniesienie terminów wcześniej wykorzystywanych w klasyfikacjach leksemów przez R. Laskowskiego (1984, 1998) czy Macieja Grochowskiego (1986, 1997). Mimo że Laskowski (1984) wyodrębnia klasę asyntagmatyków również na podstawie ich niezdolności do wchodzenia w relacje składniowe z innymi jednostkami, to zalicza on do tej klasy – obok syntaktycznie niezależnych (choć mogących pełnić funkcje składniowe, por. Grochowski 1996) interiekcji – również klasę kontekstowo zależnych (a więc implikujących istnienie tekstu) dopowiedzeń (por. Dobaczewski 1998; Żabowska 2011). Zaś opozycyjna wobec asyntagmatyków klasa syntagmatyków mieści w sobie dwie zasadnicze grupy: jednostki stanowiące człony relacji składniowych (autosyntagmatyki) oraz wykładniki relacji składniowych (syntagmatyki) (por. też Wajszczuk 1997; Walusiak 2011; Grochowski 2019). Zarówno zawartość odpowiednich klas, jak i samo rozumienie charakteru jednostek wchodzących w ich skład są różne w myśli Laskowskiego i Wajszczuk, tym samym miejsce tych klas w klasyfikacji i, w konsekwencji, rodzaj opozycji tworzonej z innymi klasami w ramach danego podziału nie są identyczne.

Do zasadniczych dylematów w rozważaniach nad parataktomami należy właściwe zrozumienie natury otwierania miejsc. Problem ten jest szczególnie widoczny w odniesieniu do elementów komentujących całe struktury TR i przy próbie rozdzielenia dwumiejscowych spójników łączących dwie STR oraz w jednomiejscowych komentarzach przywypowiedzeniowych, które – na mocy swojego znaczenia – wymagają przedtekstu (por. Kisiel 2011ab). Zagadnienie to było podejmowane również z perspektywy stopnia wydzielenia fonologicznego w odniesieniu do dopowiedzeń (Dobaczewski 1998, 2014, 2020; por. Laskowski 1984, 1998; Grochowski 1986, 1997). Powiązaną z nim kwestię nakładania ograniczeń na elementy kookurujące (lub braku takich ograniczeń) poruszano zwłaszcza w odniesieniu do partykuł (por. np. analizy autorów „Słownika gniazdowego partykuł polskich”, Grochowski, Kisiel, Żabowska 2014). Badania nad szykiem parataktomów, w tym w powiązaniu z ich odniesieniem, w sposób systematyczny przeprowadza Maciej Grochowski (np. 2002, 2003, 2007ab).

2. Klasy paratakttemów

Autorka terminu „paratakttem” za nadrzędne kryterium podziału tej klasy uznała liczbę otwieranych pozycji. W pierwotnym podziale (Wajszczuk 2005) pozwalało ono odróżnić dwumiejscowe spójniki od jednomiejscowych partykuł. W propozycji późniejszej (Wajszczuk 2010) to samo kryterium odróżniało na najwyższym szczeblu podziału klasy dwumiejscowe spójniki od jednomiejscowych komentarzy STR. Na niższym poziomie obie te grupy podlegają dalszemu podziałowi ze względu na możliwość operowania na całych strukturach TR lub brak takiej możliwości. Spójniki dzielą się w ten sposób na dwie podgrupy: spójniki łączące w całość dwa wyrażenia rematyczne w ramach jednego tematu nadrzędnego (m.in. *i, oraz, ani, lub, czy, bądź*) oraz takie, które łączą dwie STR (m.in. *czyli, toteż, ale, gdyż, bo*). Komentarze z kolei dzielą się na dorematyczne partykuły (m.in. *tylko, nawet, przede wszystkim, chyba*) oraz semantycznie wymagające kontekstu komentarze przywypowiedzeniowe (m.in. *jednak, zatem, bowiem, natomiast, skoro, jeśli, chociaż, ponieważ*). Równocześnie autorka sygnalizuje możliwość dalszego różnicowania tak wyodrębnionych klas (świadczy o tym chociażby możliwość współwystępowania elementów jednej klasy, por. *chyba również ona*). Wątek ten został podjęty przez Magdalenę Żabowską (2009), która pokazała, że zakres odniesienia jednostek metatekstowych jest zróżnicowany i może obejmować inne wyrażenia metatekstowe.

Wśród klas paratakttemów dokładnemu oglądowi zostały poddane spójniki (Wajszczuk 1997), partykuły (Grochowski, Kisiel, Żabowska 2014), tematyzatory (Sulich 2008) i wybrane komentarze, m.in. dozdaniami typu *_i basta, _i tyle, _i już* (Salińska 2003) czy parenetyczne, zbudowane na czasownikach mówienia (Ożóg 1991; Moroz 2007; Milewska 2011; Kubicka 2017).

→ CZĘŚCI MOWY I ICH KLASYFIKACJE, PARTYKUŁA, SPÓJNIK, STRUKTURA TEMATYCZNO-REMATYCZNA, SYNTAKTEM

→ ROMAN ŁASKOWSKI, JADWIGA WAJSZCZUK

Literatura

- Bogusławski, A. 1979. „Performatives or metatextual comments? On the cognitive and non-cognitive linguistic conventions”. *Kwartalnik Neofilologiczny* 3: 301–325.
- Dobaczewski, A. 1998. *Cechy składniowe i semantyczne polskich dopowiedzeń potwierdzających*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Dobaczewski, A. 2014. „Jeszcze o dopowiedzeniach”. W *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*, red. K. Kleszczowa, i A. Szczepanek. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 125–132.
- Dobaczewski, A. 2020. „Paratakttemy vs asyntagmatyki, czyli różne oblicza kookurencji tekstowej”. *Język Polski* 100(3): 20–28.
- Grochowski, M. 1986. *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Grochowski, M. 1996. „O funkcjach semiotycznych onomatopei”. W *W świecie znaków. Księga Pamiątkowa ku Czci Profesora Jerzego Pelca*, red. J.J. Jadacki, i W. Strawiański. Warszawa: PTF, 267–272.
- Grochowski, M. 1997. *Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne*. Kraków: IJP PAN.
- Grochowski, M. 2002. „Właściwości linearne partykuł modalnych a struktura tematyczno-rematyczna wypowiedzenia”. *Z Polskich Studiów Slawistycznych* 10: 67–73.
- Grochowski, M. 2003. „Szyk jednostek synsyntagmatycznych w języku polskim (główne problemy metodologiczne)”. *Polonica* 22–23: 203–223.
- Grochowski, M. 2007a. „Opozycja leksemów auto- i synsyntagmatycznych (w świetle homonimów gramatycznych o postaci «aż»)”. *Zbornik Matičice srpske za slavistiku* 71–72: 161–171.
- Grochowski, M. 2007b. „Partykuły, parenteza a wyrażenia metatekstowe”. *Z Polskich Studiów Slawistycznych* 11: 69–74.
- Grochowski, M. 2019. „Kategorie gramatyczne w dorobku Romana Laskowskiego”. *Polonica* 39: 71–84.
- Grochowski, M., A. Kisiel, i M. Żabowska. 2014. *Słownik gniazdowy partykuł polskich*. Kraków: PAU.
- Kisiel, A. 2011a. „How to analyse contextuality of metatextual language units? Notes on influencing TRS by particles' meaning”. *Cognitive Studies. Études Cognitives* 11: 293–306.
- Kisiel, A. 2011b. „Preliminary remarks on particles' contextuality. Erroneous thoughts on submerging particles in cotext”. *Lingua Posnaniensis* 2(53): 49–59.
- Kubicka, E. 2017. „Jak mówimy, jako mówią? Formalne i semantyczne właściwości adverbialnych uzupełnień quasi-imiesłowowego «mówiąc»”. *LingVaria* 23: 99–113.
- Laskowski, R. 1984. „Podstawowe pojęcia morfologii”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzycowa, R. Laskowski, i H. Wróbel. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, 9–57.
- Laskowski, R. 1998. „Zagadnienia ogólne morfologii”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, wyd. 2 popr. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 27–86.
- Milewska, B. 2011. „«Brutalnie mówiąc» i inne wyrażenia metatekstowe sygnalizujące naruszenie norm zachowań językowych”. *LingVaria* 12: 35–44.
- Moroz, A. 2007. „Uwagi o ciągach parentetycznych z segmentem «mówiąc»”. W *Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich*, red. J. Kamper-Warejko, I. Kaproń-Charzyńska, i J. Kulwicka-Kamińska. Toruń: Wydawnictwo UMK, 187–194.
- Ożóg, K. 1991. „Elementy metatekstowe ze składnikiem «mówię» w polszczyźnie mówionej”. W *Funkcje języka i wypowiedzi. Język a kultura* 4, red. J. Bartmiński, i R. Grzegorzycowa. Wrocław: Wiedza o Kulturze, 183–194.
- Salińska, D. 2003. „Cechy składniowe i semantyczne metatekstowych jednostek leksykalnych (z segmentem «i» zamykających wypowiedź)”. *Polonica* 22–23: 269–290.
- Sulich, A. 2008. *Tematyzatory polskie. Jednostki leksykalne wyznaczające strukturę tematyczną wypowiedzi*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Wajszczuk, J. 1997. *System znaczeń w obszarze spójników polskich. Wprowadzenie do opisu*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Wajszczuk, J. 2005. *O metateksie*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Wajszczuk, J. 2010. „Functional Class (so Called «Part of Speech») Assignment as a Kind of Meaning-Bound Word Syntactic Information”. *Cognitive Studies / Études Cognitives* 10: 15–33.
- Wajszczuk, J. 2011. „Co właściwie spójniki łączą? Powrót do pytań zasadniczych”. *Prace Filologiczne* 60: 263–285.
- Walusiak, E. 2011. „Synsyntagmatyczność. Problemy interpretacyjne”. *Prace Filologiczne* 60: 287–298.

- Wierzbicka, A. 1971. „Metatekst w tekście”. W *O spójności tekstu*, red. M.R. Mayenowa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 105–121.
- Żabowska, M. 2009. „Hierarchia wyrażen metatekstowych”. *Linguistica Copernicana* 2(2): 179–189.
- Żabowska, M. 2011. „O tzw. dopowiedzeniach zaprzeczających”. *Prace Filologiczne* 60: 353–364.